

СТАЛИЙ РОЗВИТОК, ЕКОЛОГІЧНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ ТА АЛЬТЕРНАТИВНА ЕНЕРГЕТИКА.

УДК [504:327.82]:339.92, JEL Classification: E 610, F200, F420, Q280

ТРИАДА СИЛ ДИПЛОМАТІЇ ЕКОЛОГІЧНОГО ВЗАЄМОВПЛИВУ

Бохан А.В., к.е.н.

Київський національний торговельно-економічний університет

В статті розглянуто важливі питання сучасного розвитку дипломатії у контексті тріади сил екологічного взаємовпливу в міжнародних економічних відносинах. Сучасна міжнародна екологічна політика має ознаки динамічної, консолідуючої й дипломатичної сфери діяльності, спрямована на екологізацію простору життя людства, прийняття відповідальних рішень країн в економічних трансформаціях. Охарактеризовано причини загострення питань екологічної безпеки у сфері природокористування й ресурсного споживання, що зумовлюють політичні конфронтації, соціально-економічні напруги та екологічні конфлікти між країнами. Констатовано, що науково-практичні дослідження екологічного змісту оновлюють концепт міжнародних відносин через поєднання інструментарію політики, економіки та екології. Тріада сил дипломатії – досягнення балансу інтересів на основі політики стримувань і противаги, що може зумовлювати економічні та екологічні екстерналії. Дипломатія включає різні процеси і явища, що сприяють встановленню і підтриманню контактів між сторонами комунікацій, міжнародної співпраці країн і досягнення стратегічних цілей. Дипломатія різноманітна за видами, функціональна, інтерактивна і амбівалентна в розвитку. Визначена необхідність комплексного моніторингу середовища функціонування країн світу для умов раціонального природокористування, залучення екологічних інвестицій і диверсифікації міжнародних економічних відносин на основі екологічних індикаторів. Вони відображають стан ресурсного забезпечення, екосистемних можливостей і ризиків на планеті. Констатовано, що в рамках багатосторонніх угод і сил дипломатії, країни співпрацюють за міжнародними протоколами і конвенціями екологічного спрямування. Характер і зміст кожного договірною режиму є результатом «перемовин – дипломатії – компромісу» учасників із різними стимулами, ринковими перевагами і владою. Транснаціональні правила інституціолізовані від авторитетних і обов'язкових правових документів до декларативних норм, добровільних стандартів і режимів регулювання, від примус до соціалізації. Дипломатія має набути особливого визнання в стратегічних і реальних діях суспільства, в актах доброї волі й справедливості, захисту миру та екологічних інтересів всіх країн світу.

Ключові слова: дипломатія, екологія, політика, екологічна безпека, міжнародні економічні відносини, стійкий розвиток, стратегічне партнерство, глобалізація

DC [504:327.82]:339.92 , JEL Classification: E 610, F200, F420, Q280

TRIAD POWERS OF DIPLOMACY OF ENVIRONMENTAL INTERINFLUENCE

Bokhan A., PhD in Economics

Kyiv National University of Trade and Economics

The article considers important issues of modern development of diplomacy in the context of the triad powers of environmental interinfluence in international economic relations. Modern international ecological policy has signs of dynamic, consolidating and diplomatic sphere of activity, aimed at ecologizing the space of human life, making responsible decisions of countries in economic transformations. The reasons for the exacerbation of environmental safety issues in the field of environmental management and resource consumption, which are caused by political confrontations, socio-economic tensions and environmental conflicts between countries, are described. It is stated that scientific and practical studies of ecological content update the concept of international relations through a combination of instrument of policy, economics and ecology. The triad power of diplomacy means the balance of interests on the basis of checks and counterpoises, which can determine the economic and environmental externalities. Diplomacy includes various processes and events that facilitate the establishment and maintenance of contacts between the parties to communications, international cooperation of countries and the achievement of strategic goals. Diplomacy varies by species, functional, interactive and ambivalent in development. The necessity of integrated monitoring of the environment of functioning of countries of the world for the conditions of rational use of nature and resources, attraction of ecological investments and diversification of international economic relations on the basis of ecological indicators is determined. They reflect the state of resource provision, ecosystem capabilities and risks on the planet. It was stated that within the framework of multilateral agreements and diplomatic powers, countries cooperate in accordance with international protocols and environmental conventions. The nature and content of each treaty regime is the result of "negotiations – diplomacy – compromise" of the participants with different incentives, market benefits and rule. Transnational rules are institutionalized from authoritative and mandatory legal documents to declarative norms, voluntary standards and regimes of regulation, from coercion to socialization. Diplomacy should receive special recognition in the strategic and real actions of society, in the acts of good will and justice, protection of peace and ecological interest of all countries of the world.

Keywords: diplomacy, ecological, policy, environmental safety, international economic relations, sustainable development, strategic partnership, globalization.

Актуальність проблеми. Глобалізаційний і прогностичний контекст міжнародних економічних відносин є надзвичайно багатовимірним з огляду на посилення ролі екологічних детермінантів у їх розвитку. Нині у фокусі уваги політиків, урядовців, бізнесменів, науковців і представників елітних прошарків соціуму зосереджені екологічні проблеми різного характеру як за масштабністю охоплення, так і нагальністю їх розв'язання спільними зусиллями.

В 2015 р. у рамках 70-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН у Нью-Йорку відбувся Саміт ООН для оцінки результатів «Millennium Development Goals» і прийняття нового Порядку денного в галузі збалансованого розвитку. Результати міжнародного діалогу з питань соціально-економічних і конкурентних досягнень, екологічної, продовольчої та енергетичної безпеки, оформлені в 17 головних цілей міжнародного розвитку країн «The 2030 Agenda for Sustainable Development». Серед них є настанови до еколого-дипломатичних комунікацій між країнами з метою сприяння побудові миролюбного і відкритого суспільства в інтересах збалансованого розвитку, забезпечення доступу всіх до правосуддя, створення інклюзивних інституцій на всіх рівнях, зміцнення позицій для глобального партнерства в реалізації цілей стійкого розвитку та ін. [1].

Міжнародна екологічна політика все більше набуває абрису динамічної, консолідуючої й дипломатичної сфери діяльності, спрямованості до екологізації життєвого простору людства, прийняття відповідальних рішень і виваженої дієвості країн в економічних трансформаціях [2]. Натомість загострюються питання екологічної безпеки в тенденційності амбітних територіальних зазіхань, ресурсних претензій, експансіоністських сценаріїв, провокаційних намірів та імітаційних дій у сфері природокористування, що зумовлюють політичні конфронтації, соціально-економічні напруги та екологічні конфлікти між країнами. Існуюча висхідна складність природних, екологічних і соціальних законів буття людства все ж спрямовує до оновлення форм його взаємодії з навколишнім середовищем, а також необхідності задіяння тріади сил дипломатії екологічного взаємовпливу в міжнародному співробітництві й стратегічному партнерстві країн у добу викликів ХХІ століття.

Аналіз останніх наукових досліджень. Сучасні наукові дослідження екологічного вектору дипломатичної діяльності

представлені вітчизняними та зарубіжними вченими в контексті: міжнародної еколого-економічної політики, стратегій збалансованого розвитку, економічної безпеки й торгівлі (А. Мазаракі, Ш. Куріщак, В. Ціватий, Г. Кондратенко, Н. Рогожина, А. Фоміних, Г. Яригін [3-8].) Плеяда відомих зарубіжних вчених представлена працями, які містять оригінальні наравативи, що є значним внеском у розвиток напрямів екологічної дипломатії: «Environmental diplomacy: an examination and prospective of Canadian-U.S» (J. E. Carroll, 1983); «Global environmental diplomacy: negotiating environment agreements for the World, 1973-1992 (M.K. Tolba, 1998); «Global Environmental Policy Making» (K. O'Neill, 2012); «Climate Diplomacy» (L. Elliott, 2013); «The Changing Nature of Diplomacy» (A. F. Cooper, 2013); «Crossing Boundaries: The Environment in International Relations» (K. Dorsey, 2014); «The Impacts of Environmental Movements» (C. Rootes, E. Nulman, 2015); «New Practices and Narratives of Environmental Diplomacy» (L. Ø. Blaxekjær, 2016) та інші [9-12].

Науково-практичні дослідження екологічного змісту оновлюють концепт міжнародних відносин через поєднання інструментарію політики, економіки та екології. Специфіку інтеграції цих сфер діяльності можна розглядати як своєрідну «тріаду». Загальновідомі тлумачення «тріади» (від грец. trias (triados) – троїця) охоплюють такий смисл: 1) єдність, утворювана трьома окремими особами, предметами, поняттями або частинами, елементами; 2) філософський термін, що означає потрійний ритм руху буття і мислення; 3) в системі Гегеля – триступінчастий розвиток ідей, що визначає три ступені в розвитку явищ дійсності: теза, антитеза й синтез.

У даному разі, «тріада» осмислюється через призму вектору поступу суспільства, де екологічні компоненти допомагають синтезувати ознаки та явища прогресу та ідентифікувати причини регресу в здобутках людства. Досягнення країн у такій тріадності можуть відображати проекцію їх внутрішнього політичного ладу й соціо-еколого-економічного благополуччя на механізми формування політики зовнішніх контактів і міжнародної торгівлі засобами дипломатичного впливу, в яких однозначно присутні екологічні імпульси.

Мета дослідження полягає у визначенні особливостей тріади сил дипломатії екологічного взаємовпливу в процесах міжнародної стратегізації збалансованого розвитку суспільства. У відповідності до мети дослідження в статті використовуються загальні та спеціальні

наукові методи аналізу, що обґрунтовують значимість еко-імперативу в сфері політики й економіки.

Викладення основного матеріалу дослідження. Динаміка експортно-імпортних, фінансових, інформаційних, енергетичних, трудових та ін. ресурсних потоків у світі змінює глобальне управління, привносить в архітектуру міжнародних економічних відносин нові моделі геополітичної поведінки. Наразі формуються умови для позиціонування країн у ринковій конкуренції з огляду досягнень стійкості розвитку на основі модернізації, стратегізації, екологізації та універсалізації засобів дипломатичного сприяння цим процесам.

В сучасному розумінні термін «дипломатія» (англ. *diplomacy*) застосовується для позначення різних процесів і явищ, що традиційно супроводжуються ініціюванням, налагодженням і підтриманням контактів між зацікавленими сторонами комунікацій з метою диверсифікації міжнародного співробітництва країн і досягнення ними своїх стратегічних цілей. Особлива роль відводиться політиці та економіці, що співвідносяться як суб'єктивне і об'єктивне, надбудова і базис. Політичні відносини вже набули структурної та масштабної залежності від характеру, стану та якісних змін економічних відносин.

У зв'язку з цим, особливістю сучасної дипломатії є певна її відкритість до наповнення видовим різноманіттям і функціональним змістом в інтерпретації. *Дипломатія* – це налагодження міжнародних відносин шляхом переговорів; сукупність засобів, що використовуються послами з метою досягнення консенсусу [13]; набір утворюючих принципів, правил, способів і організаційних моделей поведінки в міждержавних відносинах [14]; своєрідний вираз, поширений на транснаціональному рівні нормативної логіки, якою керуються та дотримуються в своїх діях держави при формуванні міжнародної ідентичності [15]; центральна інституція державного співтовариства (доволі суперечлива), що виступає однією з несучих опор міжнародного порядку і зазнає постійного урізноманітнення акторів у міжнародних інтеракціях [16]; менеджержування міжнародних відносин; метод їх здійснення, процеси і механізми, якими вони реалізуються в практиці взаємовідносин країн світу [17].

Модерн дипломатії відрізняється різноманіттям проблематики, у фокусі якої досить часто є питання екологічного розвитку, еколого-

економічної безпеки еко-інноваційних концептів розвитку, соціально-екологічної відповідальності тощо. Це дає підстави стверджувати, що дипломатія включає політику офіційної чи неофіційної діяльності як національних, так і міжнародних суб'єктів еколого-економічного спрямування. Навіть в інтернаціональному визначенні поняття «політика» є смислова тріада: англ. politics → політична сфера; англ. polity → політичний устрій, політична система; англ. policy → політичний курс, політична стратегія. Дискурс політики все більше окреслюється екологічними інтенціями суспільства через ідеї об'єднання, захисту й гарантування безпеки (рис. 1).

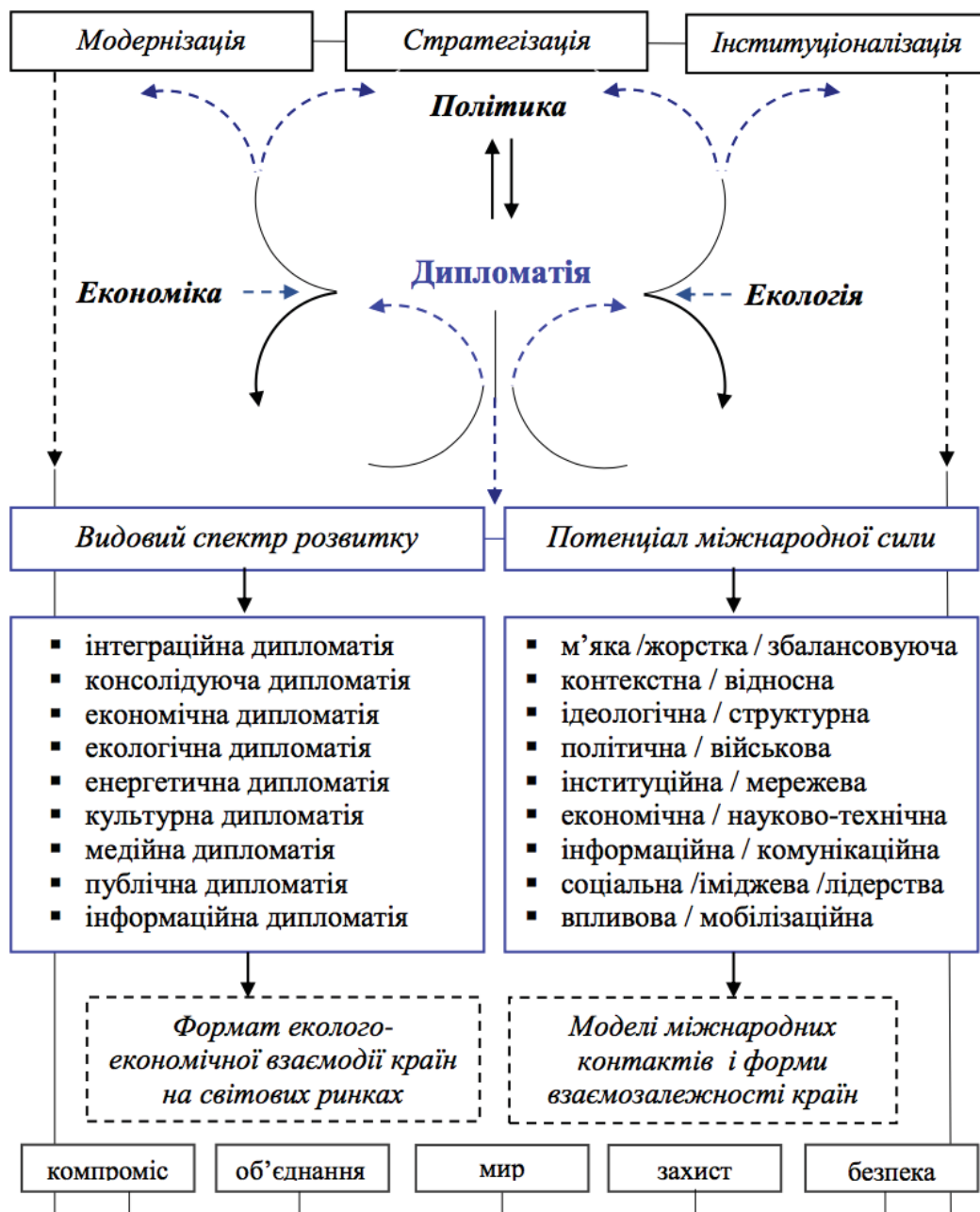

Рис. 1. Науковий концепт тріади сил дипломатії еко-спрямування

*Авторська розробка

У даному разі теза Н. Morgenthau набуває певного переосмислення: «Дипломатія складається з можливостей: визначати власні цілі та оцінювати цілі інших країн з огляду на силу (наявну чи потенційну), якою можна скористатися для їх здійснення; виявляти ступінь поєднаності різних цілей; використовувати три засоби для здійснення цілей (переконавання, компроміс, погроз силою). Мистецтво дипломатії – правильний і вчасний вибір одного із засобів» [18]. У зазначеній тріаді сил дипломатії закладена ідея досягнення балансу інтересів на основі стримувань і противаги, що може породжувати різні економічні та екологічні екстерналії. Адже великий масив тлумачень і формул потенціалу міжнародної сили держав – це завжди площина складного діалогу й суперечливого дискурсу, в якому представлені різні підходи емпіричного визначення сегментів (нарощування, оновлення, використання, послаблення) могутності країн на основі різних показників, коефіцієнтів, інтегральних індикаторів, серед яких є кількісні / якісні параметри дипломатії.

Незважаючи на еволюцію дипломатії: від старої до нової, від класичної до інноваційної, від міжнародної до глобальної – для неї й надалі актуальним залишається амбівалентність розвитку. Так, професор І. Жалоба справедливо зауважив: «До сьогодні дипломатія знаходиться у суперечливому ставленні до різних суспільних явищ: з одного боку, дипломатія намагається упередити чи обмежити використання насилля, а з іншого – погроза і застосування насилля є елементом переговорного інструментарію дипломатії. Подібно до цього, дипломатія: як засіб плекання довірливих міждержавних відносин – як метод здобуття інформації шляхом шпіонажу; як обіцянка дотримання демократичних засад – як потреба здійснювати таємні перемовини» [16]. Навіть засудження «таємної дипломатії», що виконує оперативні, тактичні й стратегічні функції, не означає цілковитого усунення конфіденційності з міжнародних відносинах, зокрема, коли це стосується політики «екологічної поліфонії» країн.

Традиційно дипломатія орієнтовна на мирну модель взаємодії країн, що досягається в комплексі заходів, методів та інструментів (формальних, кодифікованих, неформальних) на основі: міжнародного й дипломатичного права, дипломатичного протоколу, дипломатичної культури, дипломатичної прогностики. На зміну прийомам усталеної дипломатії прийшла «дипломатія генерації спільних зусиль», яка супроводжується активізацією багаторівневих і мережових комунікацій, в

яких простежується екологічний взаємовплив. Адже зовнішнє середовище (природне, політичне, економічне, екологічне, соціальне, культурне) є надзвичайно мінливим, структурованим за власними законами функціонування та вимагає ідентифікації реального його стану.

Це дає всі підстави акцентувати увагу на проведенні комплексного моніторингу середовища функціонування країн і регіонів світу з метою створення ними кращих умов для: раціонального природокористування, залучення еко-інвестицій і диверсифікації міжнародних економічних відносин на основі екологічних індикаторів, що відображають стан ресурсного забезпечення та екосистемних можливостей / ризиків на планеті (рис. 2.).

Зокрема, в глобальному масштабі показник ресурсовитрат збільшився з 48,5 млрд. метричних тон (2000 р.) до 69,3 млрд. метричних тон (2010 р.). Найбільша частина цих ресурсовитрат припадала на два регіони: Східну та Південно-Східну Азію (28,6 млрд. метричних тон), Європу і Північну Америку (21,9 млрд. метричних тон). Показник ресурсовитрат на душу населення в розвинутих регіонах значно вище, аніж у тих, що розвиваються. Питома вага сировини, що видобувається у світі, йде на забезпечення кінцевого споживання, що обумовлюється потребами і звичками мешканців розвинутих регіонів [19].

Усвідомлюючи екологічну взаємозалежність країн, на I Всесвітньому форумі ООН з питань використання даних і нарощування статистичного потенціалу був представлений «Кейптаунський глобальний план дій щодо даних в сфері стійкого розвитку» (2017 р.). В ньому окреслено профільні напрями співробітництва, які можуть слугувати інформаційним забезпеченням багатосторонньої екологічної дипломатії, а саме: 1) координація дій і стратегічне керівництво роботою з даними в інтересах стійкого розвитку; 2) інновації в національних статистичних системах; 3) покращення основної статистичної діяльності та програм в галузі статистики; 4) поширення та використання даних; 5) створення партнерства за участі зацікавлених сторін; 6) мобілізація ресурсів і координація управління їх потокам [20].

Водночас, у докладі ООН «The Sustainable Development Goals Report – 2017» було наголошено, що реформи згідно 17 завдань розвитку до 2030 р. поки що не набули очікуваних темпів здійснення, хоча офіційна допомога надається (напр., за 2015-2016 рр. вона склала 142,6 млрд. дол. США).

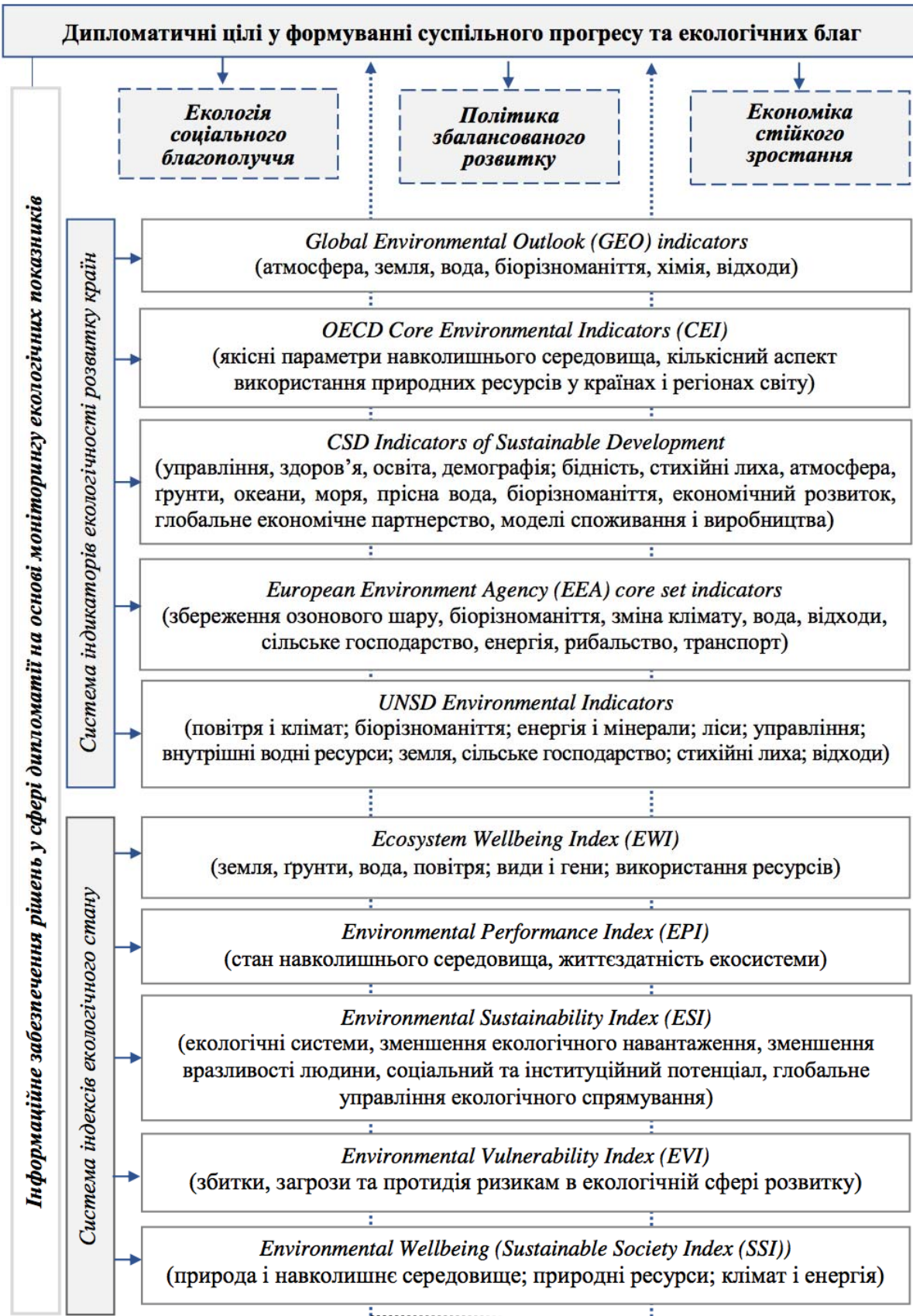

Рис. 2. Системність у формуванні баз даних еко-аналітики дипломатії

*Авторська розробка

Наразі екологічні аспекти дипломатії суспільного прогресу є провідними в розв'язанні проблем [19]:

подолання зубожіння 767 млн. людей, які живуть на 1,90 дол. США в день; створення умов продовольчої безпеки для 793 млн. людей, яким постійно загрожує голод і злидні (в 2014-2016 рр. 63% всіх голодуючих у світі були зосереджені в Південній Азії та країнах Африки на південь від Сахари);

– відшкодування збитків від природних катаклізм, світові обсяги яких щорічно складають 250-300 млрд. дол. США, а кількість загиблих від стихійних лих за період 1990-2015 рр. становила 1,6 млн. осіб;

– формування систем превентивних заходів та інституційної мережі оперативного реагування на екологічні загрози (напр., за 2014-2015 рр. лише 96 країн світу впроваджували механізми оцінки впливу на довкілля, 91 – удосконалювали екологічне законодавство, 90 – планували екологічне управління, 51 – акумулювали платежі за екосистемі послуги); зростання ризиків ескалації «водних конфліктів» внаслідок обмеження доступу людей до водних ресурсів (у 2015 р. понад 2 млн. осіб проживали в зонах із надмірним понад 60% навантаженням на водні ресурси (країни Північної Африка; Західна, Центральна та Південна Азія);

– забезпечення населення екологічно чистими технологіями і видами палива (напр., за 2000-2014 рр. частка осіб користування такою енергією зросла 50-57%, але більше 3 млрд. людей у світі позбавлені такої можливості);

– створення механізмів економічного зростання за рахунок екобезпечних методів господарювання (середньорічні темпи зростання ВВП на душу населення у світі збільшилися від 0,9% (2005-2009 рр.) до 1,6% (2010-2015 рр.); утворення регіонів високої індустріалізації та екологічних ризиків (напр., за звітний період регіони Східної та Південно-Східної Азії охоплювали 42% загальносвітового внутрішнього матеріального споживання) та ін.

Крім того, експертами аналітичної доповіді «World Development Report 2017» констатовано, що саме на зламі тисячоліть відбулось різке поживлення міжнародних контактів і зусиль координації дій щодо глобальних проблем (клімат, фінанси, ресурсні конфлікти,

транскордонна злочинність). Зокрема, у світі нараховується понад 1000 багатосторонніх і 1300 двосторонніх угод міжнародного природоохоронного значення. Характер і зміст кожного договірною режиму є результатом «перемовин – дипломатії – компромісу» учасників із різними стимулами, ринковими перевагами і владою.

Транснаціональні правила інституціолізовані в тій чи іншій формі, від авторитетних і обов'язкових правових документів до декларативних норм, добровільних стандартів і режимів регулювання. Застосування такого спектру інструментарію виконує функції прихильності, координації й співробітництва через різні домовленості, правила і механізми впливу дипломатії (від примус до соціалізації) [21].

Доцільно також зазначити, що в рамках багатосторонніх угод і сил дипломатії, країни співпрацюють за міжнародними протоколами і конвенціями екологічного спрямування. Всі члени ООН є учасниками принаймні однієї з глобальної природоохоронної угоди щодо хімічних речовин, небезпечних відходів і збереження озонового шару, а 157 країн-учасниць беруть участь у трьох з них. У відповідності до положень цих угод, країни зобов'язані регулярно надавати відповідну інформацію. Але у цій сфері також існують проблеми міжнародної контактності й економічної зацікавленості, оскільки за 2010-2014 рр. лише 51% сторін Стокгольмської конвенції (про стійкі органічні забруднювачі), 57% сторін Базельської конвенції (про контроль за транскордонними перевезенням небезпечних відходів та їх знищення) та 71% сторін Роттердамської конвенції (щодо процедури попереднього інформування відносно небезпечних хімічних речовин і пестицидів у міжнародній торгівлі) у повному обсязі виконали зобов'язання надання звітності, що були передбачені цими угодами [19]. Внаслідок цього відбувається ускладнення завдань міжнародних комунікацій і дипломатичної діяльності, що вимагає задіяння тріади сил її екологічного взаємовпливу.

Висновки. Новітня ера міжнародних економічних відносин ознаменовується політикою трансформаційних звершень на мікро-, мезо-, макро- і мегарівні господарювання, тим самими демонструючи людству єдність всіх компонентів і їх екологічну пов'язаність у просторі й часі. Глобальні проблеми мають статус не лише загроз і викликів, але й закликів до рішучих дій і спільних зусиль у творенні простору екологічної безпеки життєдіяльності. Дипломатія як одна з найдавніших

форм консенсусу й порозуміння має набути в суспільстві особливого визнання в стратегічних і реальних діях доброї волі й справедливості, захисту миру та екологічних інтерес всіх країн світу.

Представлена стаття відображає результати дослідження автора в рамках науково-дослідної роботи, що виконувалась впродовж 2015-2017 рр. у Київському національному торговельно-економічному університеті за запитом Міністерства освіти та науки України («Стратегічне партнерство у вимірі економічної безпеки України» номер державної реєстрації 0116U000785).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цілі сталого розвитку 2016-2030. URL www.un.org.ua.
2. Bokhan A. Consolidating diplomacy in ecologization of competitive relations. //Herald KNTEU. 2016. № 6. Pp. 5-16.
3. Економічна безпека України в умовах глобалізаційних викликів: монографія за заг. ред. А. Мазаракі. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2010. – 718 с.
4. Куріщак Ш. Сучасна екологічна дипломатія: досвід міжнародного співробітництва // Нова політика. 1997. №6. С. 50-51.
5. Ціватий В. Екологічна дипломатія в питаннях Чорнобильської катастрофи: інституціональний і міжнародно-політичний контекст // Науковий вісник Дипломатичної академії України. 2016. Вип. 23. Ч. II. Серія «Політичні науки». С. 128-134.
6. Кондратенко Г. Экологическая дипломатия стран Северо-Восточной Азии //Известия Восточного института. 2016. №2(30). С. 47-64.
7. Рогожина Н. Экологическая дипломатия развивающихся стран / Азия и Африка в современной мировой политике. Сб. статей. – М.: ИМЭМО РАН, 2012. С. 50-63.
8. Фоміних А., Яригін Г. Экологизация публичной дипломатии США // Вестник СПбГУ. 2016. Сер. 6. Межд. отношения. Вып.1. С. 110-120.
9. Blaxekjær L. Ø. New Practices and Narratives of Environmental Diplomacy, 2016. URL: <http://www.e-ir.inf>
10. Cooper A. F. The Changing Nature of Diplomacy, 2013. URL: <http://www.oxfordhandbooks.com>
11. Dorsey K. Crossing Boundaries: The Environment in International Relations, 2014. URL: <http://www.oxfordhandbooks.com>
12. Rootes C., Nulman E. The Impacts of Environmental Movements, 2015. URL: <http://www.oxfordhandbooks.com>

13. Короткий український дипломатичний словник / Упоряд.: Я. Серкіз. За заг. ред. М. Мальського. – Львів, 2002. С. 51.
14. DiMaggio P.J., Powell W. The iron cage revisited: institutional isomorphism and collective rationality in organizational fields /The New Institutionalism in Organizational Analysis, Chicago: University of Chicago Press, 1991
15. March J.G., Olsen J.P. Rediscovering Institutions. The Organizational Basis of Politics / The Free Press. New York, 1989.
16. Жалоба І.В. Світова дипломатія і виклики XXI ст. / Зовнішня політика і дипломатія : український і світовий досвід : зб. тез доповідей (23 грудня 2015 р., м. Київ) – К.: ДАУ при МЗС України, 2015. С. 12.
17. Основи теорії міжнародних відносин: словник / Гетьманчук М.П., Дорош Л.О. та ін. – Львів : Вид-во «Львівська політехніка», 2015. С. 91.
18. Morgenthau H.J. Politics Among Nations. The Struggle for Power and Peace. Second Edition. Alfred A. Knopf: New York. 1955.
19. The Sustainable Development Goals Report 2017. URL : <http://unstats.un.org>
20. URL : <https://unstats.un.org/sdgs/hlg/Cape-Town-Global-Action-Plan>.
21. World Development Report 2017. Governance and the law. International Bank for Reconstruction and Development. World Bank Group, Washington, pp. 259-260.